

चार्वाकदर्शनं भारतीयज्ञानपरम्परा च एकं समीक्षणात्मकं विश्लेषणम्

प्रलय शंकर अधिकारी*

सारांशः -

चार्वाकदर्शनस्य मूलभूततत्त्वेषु प्रमुखं तत्त्वम् अस्ति प्रत्यक्षप्रमाणवादः। एषः सिद्धान्तः प्रतिपादयति यत्, यत् इन्द्रियैः प्रत्यक्षरूपेण ज्ञायते, तत् एव सत्यं, तदेव प्रमाणम्। अन्यानि प्रमाणानि — अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः इत्यादयः मिथ्याप्रायाणि, भ्रमकारिणि च भवन्ति। चार्वाकाः वदन्ति यत् यावज्ज्ञानं प्रत्यक्षात् तावत्सत्यं न चान्यतः। इत्यनेन प्रत्यक्षज्ञानस्य एव सर्वश्रेष्ठत्वं तैः स्थिरीकृतम्। अनुमानं भ्रमजनकं, यतः अनुमानात् प्राप्तं ज्ञानं प्रमाणरहितं भवति। ते वदन्ति यत् अनुमानं तु सन्दिग्धं सप्रमेयं च निश्चयम्। शब्दप्रमाणं (शास्त्रवाक्यं, आप्तवचनं) अपि अस्वीक्रियते, यतः तेषां प्रमाणत्वे निश्चयः नास्ति। ते स्पष्टतया कथयन्ति न च शब्दं प्रमाणं स्यान्न हि तस्मादवाप्तये। अतः प्रत्यक्षमेव एकं प्रमाणं, अन्यं किञ्चन प्रमाणं नास्तीत्येषां मतम्। सर्वं ज्ञानं यथार्थतया ग्राह्यं भवति केवलं प्रत्यक्षेण। तदेव मूलं विज्ञानदृष्टेः अपि।

कुञ्जीशब्दाः - चार्वाकदर्शनम्, प्रत्यक्षप्रमाणम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः, मिथ्या, शब्दप्रमाणम्, शास्त्रवाक्यम्, आप्तवचनम्, यथार्थज्ञानम् विज्ञानदृष्टिः।

प्रस्तावना -

भारतीयदर्शनपरम्परा अतीवसमृद्धा गम्भीरा च अस्ति, यत्र न केवलं आध्यात्मिकविचाराः अपि तु तर्कशास्त्रं, नैतिकता, भौतिकविज्ञानं, समाजचिन्तनञ्च विस्तीर्णरूपेण समाहितम्। अनेकानि दर्शनानि अत्र विकशितानि, यथा वेदान्तः, सांख्यः, योगः, न्यायः, वैशेषिकः, मीमांसा च। एतानि सर्वदर्शनानि प्रायः आत्मा, ईश्वरः, पुनर्जन्म, मोक्षः, कर्मसिद्धान्तः चेत्यादिषु एकां सांस्कृतिकाध्यात्मिकश्रद्धां स्वीक्रियन्ते। किन्तु एषु दर्शनेषु एकं दर्शनं — चार्वाकदर्शनं, यत् लोकायतदर्शनं नाम्ना अपि प्रसिद्धं, सर्वथा भिन्नं, नवदृष्टिकोणं च समुपस्थापयति।

चार्वाकदर्शनं भौतिकवादप्रधानं दर्शनमस्ति, यत्र आत्मा, ईश्वरः, स्वर्गः, नरकः, पुनर्जन्मः, कर्मफलं च इत्येते सर्वे अप्रमाणिकतया निरस्ताः। एतान् तत्त्वान् प्रति प्रश्नान् कुर्वन् एषः दर्शनपन्थाः प्रत्यक्षमेव एकं प्रमाणं इति स्थिरीकरोति। अनुमानं, उपमानं, आप्तवाक्यं च अस्वीक्रियते तैः।

"प्रत्यक्षं हि प्रमाणं नान्यदस्तीति चार्वाकाः।

एते भूत्वा विनश्यन्ति नान्यदस्तीति निश्चयः ॥"¹

इत्यनेन अस्य प्रमाणमीमांसा स्पष्टं प्रतिपाद्यते। एवं च, एषः पन्थाः लोकजीवनस्य सुखमेव परमं लक्ष्यं मन्यते। तद्यथा-

"यावज्जीवेत्सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥"²

इत्येन चार्वाकाः मृत्योत्तरजीवनस्य अस्वीकृतिं दर्शयन्ति। “सुखं जीवेत्” इत्यत्र तादात्म्यं जीवनपर्यन्तं भोगे निहितं दृश्यते। यद्यपि पारम्परिकदर्शनैः एषः पन्थाः उपेक्षितः, बहुधा निन्दितः च जातः, तथापि एषः भारतीयदर्शनपरम्परायाः विमर्शपरम्परायाम् अत्यन्तं योगदानं दत्तवान्। चार्वाकमतस्य मूलं तर्कं, अनुभवविज्ञाने च स्थितम्। इदं दर्शनं तर्कवादं, स्वतंत्रचिन्तनं, विज्ञानसम्मतदृष्टिकोणञ्च प्रोत्साहयति। अस्य विचाराः आधुनिकवैज्ञानिकचिन्तनस्य मूलमूल्यैः सह साम्यं दर्शयन्ति।

"न धर्मो नाधर्मो न मतिर्न मोक्षो नैवात्मा चास्त्येष न चाप्तप्रमाणम्।

प्रत्यक्षं सर्वं प्रतितं सुखं यत्तदेव ग्राह्यं न हि धर्मशास्त्रम् ॥"³

इत्येन आधुनिकतायाः पूर्वगामी चिन्तनमूल्यं प्रदर्श्यते। एषः दृष्टिकोणः न केवलं “नास्तिकता” इत्यस्मिन्नेव सीमितः, अपि तु एकस्मिन् विवेकाधारिते, प्रमाणानुसारेण विकशिते चिन्तनप्रणालीदर्शने अपि परिवर्तते। भारतीयदर्शनस्य आन्तरिकविविधतायाः द्योतनं चार्वाकपथेन क्रियते, यः वै विकल्पान्वेषणस्य, भिन्नमतानां आदरस्य च प्रतीकः अस्ति।

"न कश्चिद्वत्तमधत्ते फलं कर्मण आचरन्।

स्वभाववशागास्तस्मात्सर्वे धर्माः प्रवर्तकाः ॥"⁴

इत्यनेन च चार्वाकाः कर्मफलसिद्धान्तं निराकुर्वन्ति। अतः स्पष्टं भवति यत् चार्वाकदर्शनं केवलं एकं विरोधात्मदर्शनं न, अपि तु एकं तत्त्वचिन्तनं यत् समाजस्य भौतिकस्थितेः, यथार्थजीवनस्य तथा वैज्ञानिकदृष्टिकोणस्य समर्थनं करोति। अस्य अध्ययनं केवलं

¹ सर्वदर्शनसंग्रह, लोकायतदर्शनप्रकरणम्।

² सर्वदर्शनसंग्रह, लोकायतदर्शनप्रकरणम्।

³ लोकायतः भारतीयभौतिकवादस्य अध्ययनम्

⁴ तत्त्वोपपत्तिप्रकरणं, न्यायमञ्जरी

दार्शनिकोपलभ्याय न, अपि तु आधुनिकमानवस्य चिन्तनवैविध्यस्य बोधनाय अपि अत्यावश्यकम् ।

चार्वाकदर्शनस्य सिद्धान्ताः -

चार्वाकदर्शनस्य मूलभूतानि सिद्धान्तानि यथा -

१. **प्रत्यक्षप्रमाणवादः** - चार्वाकदर्शनस्य मूलभूततत्त्वेषु प्रमुखं तत्त्वम् अस्ति प्रत्यक्षप्रमाणवादः । एषः सिद्धान्तः प्रतिपादयति यत्, यत् इन्द्रियैः प्रत्यक्षरूपेण ज्ञायते, तत् एव सत्यं, तदेव प्रमाणम् । अन्यानि प्रमाणानि — अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः इत्यादयः मिथ्याप्रायाणि, भ्रमकारिणि च भवन्ति । चार्वाकाः वदन्ति यत् यावज्ज्ञानं प्रत्यक्षात् तावत्सत्यं न चान्यतः । इत्यनेन प्रत्यक्षज्ञानस्य एव सर्वश्रेष्ठत्वं तैः स्थिरीकृतम् । अनुमानं भ्रमजनकं, यतः अनुमानात् प्राप्तं ज्ञानं प्रमाणरहितं भवति । ते वदन्ति यत् अनुमानं तु सन्दिग्धं सप्रमेयं च निश्चयम् । शब्दप्रमाणं (शास्त्रवाक्यं, आप्तवचनं) अपि अस्वीक्रियते, यतः तेषां प्रमाणत्वे निश्चयः नास्ति । ते स्पष्टतया कथयन्ति न च शब्दं प्रमाणं स्यान्न हि तस्मादवाप्तये ।

अतः प्रत्यक्षमेव एकं प्रमाणं, अन्यं किञ्चन प्रमाणं नास्तीत्येषां मतम् । सर्वं ज्ञानं यथार्थतया ग्राह्यं भवति केवलं प्रत्यक्षेण । तदेव मूलं विज्ञानदृष्टेः अपि । अस्मिन् सिद्धान्ते विज्ञानवादस्य बीजं निहितं दृश्यते । अतः चार्वाकाः अन्ते प्रतिपादयन्ति "प्रत्यक्षं हि प्रमाणं नान्यदस्तीति चार्वाका"⁵ इति ।

२. आत्मनिराकरणम् -

चार्वाकदर्शनस्य एकः प्रमुखः सिद्धान्तः आत्मनिराकरणम् अस्ति । लोकायताः आत्मानं स्वतन्त्रं सत्ता-स्वरूपं न स्वीकुर्वन्ति । तेषां मतानुसारं शरीरमेव चेतनायाः अधिष्ठानम् । यावज्जीवे शरीरम् अस्ति, तावत् चेतनता दृश्यते; शरीरनाशेन सह चैतन्यं विनश्यति । चार्वाकाः प्रत्यक्षं प्रमाणम् एकमेव स्वीकार्यं मन्यन्ते । आत्मा यदि अस्तीत्युपगम्यते, तर्हि सः प्रत्यक्षेण ज्ञेयः स्यात् । किन्तु आत्मा न कदापि इन्द्रियैः ज्ञायते, न तस्य प्रत्यक्षानुभवः अस्ति । अतः चार्वाकाः आत्मानं कल्पितं वस्तु इत्येव निश्चिन्वन्ति ।

"देहोऽहमित्येव सूत्रं चार्वाकाणां प्रसिद्धतमम् ।

देहे चेतनतावाप्तौ न आत्मा भिन्न उच्यते ॥"⁶ इति ।

⁵ सर्वदर्शनसंग्रहः, लोकायतदर्शनम्, प्रथमः परिच्छेदः ।

⁶ सर्वदर्शनसंग्रह, लोकायतदर्शनप्रकरणम् ।

उपर्युक्तसूत्रे “देह एव अहं” इत्यस्य तात्पर्यं स्पष्टं यत् आत्मा इत्यस्य पृथगस्तित्वं तैः अस्वीक्रियते । ते मन्यन्ते चैतन्यं नाम शरीरधर्म एव । अतः आत्मा नास्ति, पुनर्जन्मापि नास्ति, केवलं शरीरमेव सर्वस्वम् । एषा चार्वाकदर्शनस्य आत्मनिराकरणविषये परिपुष्टा भावना ।

३. पुनर्जन्मकर्मसिद्धान्तस्य निषेधः -

चार्वाकदर्शनस्य अपरं प्रमुखं सिद्धान्तमस्ति - पुनर्जन्मकर्मसिद्धान्तस्य निषेधः । ते आत्मानं न स्वीकुर्वन्ति, चेतनता शरीरगुण इति मन्यन्ते । अतः शरीरविनाशे चैतन्यं अपि विनश्यति इति । यदि आत्मा एव नास्ति, तर्हि न पुनर्जन्म, न स्वर्गः, न नरकः, न कर्मफलम् । एतत् मतं सर्वदर्शनसंग्रहे स्पष्टतया प्रकटितम् अस्ति -

"न स्वर्गो नापवर्गश्च न देवाः किं पुनः नरकः ।

भूतचत्वारिमात्राणि भूतान्येव च देहिनः ॥"⁷ इति ।

एषः श्लोकः स्पष्टं दर्शयति यत् - केवलं चतुर्भूतमात्राणि (पृथिवी, आपः, तेजः, वायुः) एव अस्ति; आत्मा, देवता, स्वर्ग-नरकादयः कल्पनारूपाः इति । एवं तेषां जीवनदृष्टिः "इहलोके एव सुखेन जीवेम" इति । तदर्थं ते वदन्ति -

"यावज्जीवेत्सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥इति ।

अतः चार्वाकदर्शनस्य मतं - न आत्मा, न परलोकः, न पुनर्जन्मः इत्येवं पूर्णरूपेण इहलोकवादिदृष्टिकोणम् उपनिबद्धं अस्ति ।

४. वेदानां प्रमाणत्वनिषेधः -

भारतीयदर्शनपरम्परायां चार्वाकदर्शनं तर्कप्रधानं भौतिकवादमूलकं च एकं प्रमुखं अपूर्वं च पथं दर्शयति । इयं दर्शनप्रणाली प्रत्यक्षमेव प्रमाणरूपेण स्वीकुर्वन् अन्यानि सर्वाणि प्रमाणानि अस्वीकारयति यथा अनुमानम्, उपमानं, तथा शब्दः अपि । विशेषतः शब्दः, यः वेदेषु आधारितः, तस्य प्रमाणत्वं चार्वाकाः नाङ्गीकुर्वन्ति ।

चार्वाकाः वेदानां अपौरुषेयतां न स्वीक्रियन्ति । ते मन्यन्ते यत् वेदाः मानवैरेव रचिताः, न तु दिव्यप्रेरणया प्रवृत्ताः । ऋषयः अपि सामान्यमानवाः; तस्मात् तेषां रचिताः मन्त्राः त्रुटिपूर्णाः, विरोधयुक्ताः, अप्रमाणिकाश्च । अतोऽस्मिन्नपि विषये ते कटुतया वक्तुं न लज्जन्ते । यथोक्तम् -

"स्वर्गो नास्ति, मोक्षो नास्ति, आत्मा परलोकस्थो नास्ति ।

यज्ञादिकं कर्म ब्राह्मणानां जीविकोपायः ।" इति ।

(सर्वदर्शनसंग्रहः-चार्वाकदर्शनम्)

⁷ सर्वदर्शनसंग्रह, लोकायतदर्शनप्रकरणम् ।

अर्थात् आत्मा, स्वर्गः, मोक्षः इत्यादीनां विचाराः केवली कल्पना; यज्ञादयः कर्मञ्च ब्राह्मणानां जीविकायै कल्पिताः । ते जीवनस्य लक्ष्यं केवलं इहजगति सुखस्य प्राप्तिः इति स्थिरं मन्यन्ते । मृत्योः परे किमपि नास्ति । एषा दृष्टिः उद्धरणेन स्पष्टा -

"यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥"(सर्वदर्शनसंग्रहः)

अर्थात्, जीवनं सुखाय, भोगाय च योजनीयं; मृत्योः परं पुनरागमनस्य किमपि प्रमाणम् नास्ति । एवं च ते यज्ञादेः निष्फलत्वं प्रतिपादयन्ति । यदि पितरः यज्ञैः तृप्यन्ते, तर्हि अन्यत्र सामान्यकर्मणां द्वारा अपि तृप्तिः साध्या स्यात्, इति व्याजेन ते वैदिककर्मणां विरोधं कुर्वन्ति । जयराशिभट्टस्य ग्रन्थे 'तत्त्वोपप्लवसिंहः' इत्यस्मिन्नेवमुक्तम् - "यदि श्राद्धं पितृणां तृप्तिकरं भवति, तर्हि यात्रिकाणां गमनसमये गृहे भोजनं कृत्वा तान् तृप्तान् कर्तुं शक्यते ।"⁸ इति । अर्थात् यदि अदृष्टफलं तृप्तिकारकं स्यात्, तर्हि दृश्येषु परिस्थितिषु अपि तद्वत् फलदायित्वं असिद्धं न स्यात् । एवं चार्वाकाः प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति घोषितवन्तः । तदन्यत् सर्वं कल्पना, भ्रमः, लोकप्रपञ्चः वा इति तेषां दृढं मतम् । विशेषतः वेदानां विषये ते आक्रोशरूपेण वदन्ति - "त्रयो वेदाः कपाला इव ।"⁹ इति (चार्वाकमतव्याख्यानेषु लब्धा उक्तिः) - अर्थात्, वेदाः मूल्यहीनाः, मृतशिरसां इव । एवं दृढविरोधात्मकतया वेदानां अप्रमाणत्वं स्थिरीकृत्य, चार्वाकाः तर्कः, प्रत्यक्षं, अनुभवश्च इत्येतेषां आधारेण एकं नवीनं बौद्धिकदृष्टिकोणं स्थापयन्ति । यद्यपि एषा दृष्टिः परम्पराविरोधिनी आसीत्, तथापि आधुनिकविज्ञानदृष्ट्या समीचीनाभवत् ।

५. सुखवादः (Hedonism) -

चार्वाकदर्शनं भौतिकवादपरंपरायाः भारतदेशीयप्रवर्तकं दर्शनमस्ति, यत्र प्रत्यक्षमेव एकं प्रमाणमित्युक्तं, आत्मा, पुनर्जन्म, परलोकः, वेदः, इत्यादीनां निषेधः स्पष्टं कृतः । एषां दृष्टिकोणानां मूलमस्ति - सुखवादः, यः जीवनस्य एकमेव परमलक्ष्यमिति घोष्यते ।

चार्वाकाः मन्यन्ते यत् जीविते यावज्जीवम् इह एव सुखस्य अनुभवनं कर्तव्यम् । सुखं मनसः शारीरस्य च आनन्दः । दुःखं त्याज्यम्, यतः तेन जीवनं क्लिष्टं भवति । अतः मनुष्येण प्रयत्नपूर्वकं सुखस्य अधिकतमा प्राप्तिः कर्तव्या । ते मन्यन्ते यत् धर्माधर्मयोः, पुण्यपापयोः, स्वर्गमोक्षयोः वा कोऽपि वास्तविकाधारः नास्ति, न च तदर्थं दुःखेन तपसा वा यज्ञादिना मनुष्यः शोषणीयः । यद्यपि ऋणं कृत्वा अपि स्यात्, तथापि सुखं भोक्तव्यं । यथोक्तम्—

"यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥" इति ।

⁸ तत्त्वोपप्लवसिंहः

⁹ तत्त्वोपप्लवसिंहः

अत्र 'घृतं पिबेत्' इत्यनेन इन्द्रियसुखस्य महत्त्वं सूचितम् । चार्वाकाः मन्यन्ते यत् मृत्योः परं न किञ्चिदस्ति, देहभस्मात् परे आत्मा न विद्यते, अतः इहसंसारे एव भोगः प्रमुखः ।

एवं ते दुःखस्य परिहारं, सुखस्य अर्जनं च एकमात्रं च तात्त्विकं प्रयोजनम् इति स्थापयन्ति । तदन्यत् सर्वं मिथ्याज्ञानमिति स्पष्टं वक्तुं न लज्जन्ति । आत्मा इत्यादिपरमसत्तां अस्वीकारयन्तः ते एवं वदन्ति - "स्वर्गो नास्ति, मोक्षो नास्ति, आत्मा परलोकस्थो नास्ति । यज्ञादिकं कर्म ब्राह्मणानां जीविकोपायः ।"¹⁰ इति ।

अर्थात्, चार्वाकदृष्ट्या सर्वे परोक्षविषयाः काल्पनिकाः, तथा च यज्ञादयः कर्मविधानानि केवलं समाजे ब्राह्मणानां जीविकोपार्जनस्य साधनानि ।

एवं सुखवादः चार्वाकानां प्रमुखं तत्त्वमस्ति । किन्तु अयं दृष्टिकोणः अन्यदर्शनेभ्यः, विशेषतः वेदान्त-न्याय-बौद्ध-जैन-दृष्टिभ्यः तीव्रविरोधं प्राप्नोति । एते दृष्टिकोणाः जीवनस्य केवलं इन्द्रियसुखं न, अपि तु आत्मिकसंतोषं, मोक्षं, धर्मं च लक्ष्यं मन्यन्ते । यद्यपि एषः सुखप्रधानदृष्टिकोणः लोकजीवनस्यानुकूलः इव दृश्यते, तथापि तस्य दीर्घकालिकं परिणामं सत्यमूलकं नैतिकं च न भवति- इति अन्यदर्शनेषु आलोच्यते ।

1. चार्वाकमतखण्डनम् अन्यदर्शनैः -

भारतीयदर्शनपरम्परायाम् अन्यैः प्रमुखैः दर्शनैः चार्वाकमतस्य तीव्रा समालोचना कृता । चार्वाकाः केवलं प्रत्यक्षं प्रमाणं स्वीकरोति, आत्मा, पुनर्जन्म, मोक्ष, धर्मादीनि न स्वीकरोति च । अस्य कारणेन अन्यदर्शनैः एषः मतं मिथ्या इति अभिहितम् ।

- **न्यायदर्शने समालोचना-** न्यायदर्शनं प्रत्यक्षातिरिक्तं अनुमानं, उपमानं, शब्दं च प्रमाणरूपेण स्वीकुरुते । न्यायदर्शनस्य आचार्यः गौतमः प्रत्यक्षस्य सीमाः दर्शयति । ते कथयन्ति कानिचन वस्तूनि प्रत्यक्षेण ज्ञातुं न शक्यन्ते, केवलं अनुमानस्य साहाय्येन ज्ञायन्ते । चार्वाकाः अनुमाने विश्वासं न कुर्वन्ति, किन्तु न्यायदर्शनम् अनुमानेन अगोचरवस्तूनाम् अस्तित्वं प्रमाणयति । उदाहरणरूपेण, धूमदर्शनात् वह्निप्रतिपत्तिः अनुमानस्य उदाहरणम् ।
- **वैशेषिकदर्शने खण्डनम्-** वैशेषिकदर्शनं पदार्थानां, गुणानां, क्रियायाः, सामान्यस्य, विशेषस्य, समवायस्य च विचारं करोति । एतद्वर्णनम् अस्तित्वस्य सूक्ष्मविचारं करोति, ये केवलं प्रत्यक्षेण न गम्यन्ते । चार्वाकाः केवलं स्थूलज्ञानस्य आश्रयणं कुर्वन्तीति वैशेषिकदर्शनस्य आचार्यः कणादः खण्डयति, यः सूक्ष्मद्रव्याणां यथार्थताम् अनुमानेन प्रतिपादयति ।
- **अद्वैतवेदान्ते समालोचना-** शङ्कराचार्यः अद्वैतवेदान्तस्य प्रमुखाचार्यः चार्वाकान् नास्तिकरूपेण समालोचयति । चार्वाकाः न केवलं आत्मा नास्ति इति कथयन्ति किन्तु

¹⁰ सर्वदर्शनसंग्रहः

ब्रह्मस्वरूपं ज्ञानमात्रं च न स्वीकरोति । शङ्कराचार्यः युक्त्या प्रमाणैश्च आत्मनः नित्यत्वं, ब्रह्मणः अस्तित्वं च स्थापयति । एषः प्रत्यक्षेण अगम्यवस्तूनाम् अस्तित्वं श्रद्धां करोति ।

- **बौद्धदर्शने आलोचना-** बौद्धाः अपि प्रत्यक्षं प्रधानं स्वीकरोति, किन्तु ते अनुमाने अपि आस्थां कुर्वन्ति । बौद्धदर्शनं दुःखं, अनित्यत्वं, अनात्मत्वं च प्रतिपादयति । बुद्धः प्रत्यक्षं, अनुमानं, आगमं च प्रमाणरूपेण स्वीकरोति । अतः चार्वाकानां केवलप्रत्यक्षप्रधानता तेन न स्वीकृता ।
- **मीमांसादर्शनस्य खण्डनम्-** पूर्वमीमांसादर्शनं शाब्दप्रमाणस्य (वेदप्रमाणस्य) महत्त्वं प्रतिपादयति । चार्वाकाः वेदानाम् अपौरुषेयत्वं न स्वीकरोति । जैमिनिः पूर्वमीमांसासूत्रेषु वेदानां प्रमाणत्वं तथा यज्ञादिककर्मणां फलदायित्वं स्थापनाय प्रयत्नं करोति । सः वदति वेदः अपौरुषेयः । तस्य प्रमाणत्वं स्वतःसिद्धम् ।
अतः चार्वाकानां वेदनिन्दा अपि मीमांसकैः अस्वीक्रिया ।

नीतिक्षयः –

चार्वाकदर्शनं जीवनस्य परमलक्ष्यं सुखमात्रमाह । यत्र सुखं, तत् जीवनस्य सत्यमिति यद्यपि सुखमेव जीवनस्य परमलक्ष्यमिति स्वीक्रियते, तथापि चार्वाकदर्शनं नैतिकतायाः निषेधे असमर्थम् अस्ति । यदि केवलं सुखमेव जीवनस्य उद्देश्यं, तर्हि मानवसमाजे नैतिकमूल्यानां स्थानं कुत्र भवेत् ।

समाजव्यवस्थायाः रचनायाः अस्तित्वे नैतिकमूल्यानां गहनं महत्वमस्ति । चार्वाकदर्शनानुसारं यदि प्रत्येकं व्यक्तिः केवलं स्वसुखेच्छया जीवनं यच्छेत्, तर्हि समाजे आत्मकेन्द्रिकता व्याप्नुयात् । यदि सर्वे जनाः केवलं स्वसुखाय एव जीवेयुः तर्हि समाजे अव्यवस्था, अहंकारवृद्धिः च अनुप्रवर्तयिष्यन्ति ।

चार्वाकदर्शनं भौतिकवादमूलकं सत् जीवनं केवलम् इन्द्रियसुखपर्यन्तं प्रतिपद्यते । तैः आत्मा, परलोकः, पुनर्जन्म, मोक्षः च नाङ्गीकृतम्, तन्नये केवलं प्रत्यक्षे एव सत्यं दृश्यते । एतेन मतान्तरे धर्माधर्मयोः पुण्यपापयोः वा अस्तित्वाभावात्, तेषां नैतिकमूल्यानां स्थैर्यं न दृश्यते । जीवनस्य परमार्थः स्वसुखप्राप्तिः एव । सत्यम्, अहिंसा, परोपकारः इत्यादयः मूल्याः नष्टाः स्युः, अन्यायम्, असत्यं, हिंसा च व्याप्नुयुः । तैः नैतिकता केवलं परलोकभयाय न, अपि तु समाजस्य कल्याणाय आवश्यकेति कथ्यते । अत एव चार्वाकदर्शनस्य एषा नैतिकदृष्ट्याः न्यूनता सामाजिकजीवनस्य पतनकारणं स्यात् ।

वैज्ञानिकदृष्ट्या अपरिपूर्णता –

चार्वाकदर्शनं प्रत्यक्षप्रमाणस्य एकमेव ग्राह्यत्वं स्वीकृत्य विज्ञानमूलकमिति मन्यते, किन्तु एषः दृष्टिकोणः वैज्ञानिकदृष्ट्या अपि अपर्याप्तः । यतः विज्ञानं केवलं प्रत्यक्षे न तिष्ठति, अपि तु अनुमानं, प्रयोगः, पुनःपरीक्षणं, निष्कर्षः इत्यादीनाम् उपरि अपि आधारितं भवति । वैज्ञानिकविधेः

अनुसारं, प्रत्यक्षात् लब्धं ज्ञानं यदि प्रमाणं स्यात्, तर्हि तस्य परीक्षणं, तुलनं, तर्कसंगतव्याख्या च आवश्यकाः। चार्वाकाः पुनर्जन्म, आत्मा, मोक्षः, परलोकः इत्यादीनां अस्तित्वं प्रत्यक्षे न दृष्टम् इति नानुमन्यन्ते, किन्तु विज्ञानं तु अतीन्द्रियवस्तूनाम् अस्तित्वं अपि समीचिनैः साधनैः परीक्षयति। तस्मात्, प्रत्यक्षे एव पूर्णं प्रमाणं इति मतं आधुनिकविज्ञानदृष्ट्या न्यूनतादोषयुक्तं स्यात्। उदाहरणतया, सूक्ष्मजीवाः, आणवाः, विकिरणम् इत्यादीनि प्रत्यक्षे न दृश्यन्ते, किन्तु वैज्ञानिकसाधनैः सप्रमाणं सिद्धानि। अतः विज्ञानं समन्वितदृष्ट्या परिज्ञानेन सह कार्यं करोति, न केवलं इन्द्रियगोचरस्य आधारं करोति। एवं दृष्ट्वा, चार्वाकदर्शनस्य प्रत्यक्षप्रधानता वैज्ञानिकमूल्यन्यासस्य तुलनायां अल्पदृष्टित्वं प्रदर्शयति।

निष्कर्षः -

चार्वाकदर्शनं भारतीयदर्शनपरम्परायां एकं विशिष्टं स्थानं धारयति। एतद्दर्शनम् अन्येभ्यः दर्शनेभ्यः भिन्नं दृष्टिकोणं प्रस्तुयति। यत्र अधिकांशे दर्शने आत्मा, पुनर्जन्म, मोक्षः, धर्मः, परमेश्वरः च स्वीक्रियन्ते, तत्र चार्वाकाः एतान् सर्वान् खण्डयन्ति। ते वदन्ति—नास्ति आत्मा, न पुनर्जन्म, न मोक्षः, केवलं देह एव सत्यम्।

चार्वाकाः प्रत्यक्षं प्रमाणं मुख्यं मन्यन्ते। ते न अनुमानं स्वीकुर्वन्ति, नापि शाब्दप्रमाणम्। एषा मतिः सामान्यतः दोषयुक्ता इति अन्यैः दार्शनिकैः निगदिता, किन्तु प्रत्यक्षस्य महत्त्वं प्रकाशयित्वा ते दर्शयन्ति यत् यथार्थज्ञानं अनुभवेन एव लभ्यते, न केवलं विश्वासेन। यद्यपि एषः दृष्टिकोणः अत्यन्तं भौतिकवादी अस्ति, तथापि तस्मिन् अपि विशेषं विचारशक्तेः दर्शनं दृश्यते। तर्कप्रधानता, स्वयंचिन्तनस्य महत्त्वं, स्वानुभवस्य आधारः च एते चार्वाकदर्शनस्य सकारात्मकाः पक्षाः।

तथापि, एतत् दर्शनं सम्पूर्णतया तु दोषरहितं नास्ति। तस्य प्रत्यक्षप्रधानतायाः कारणेन अनेकाः गूढविषयाः अपि उपेक्षिताः भवन्ति। उदाहरणरूपेण धर्मनीतिः, समाजव्यवस्था, सहकार्येच्छा, परोपकारः इत्यादयः विषयाः केवलं भौतिकसुखेन न सिध्यन्ति। यदि प्रत्येकं व्यक्तिः केवलं आत्मसुखं चिन्तयति, तर्हि सामाजिकजीवनस्य विनाशः भवितुं शक्नोति।

वैज्ञानिकदृष्ट्या अपि चार्वाकदर्शनस्य काचित् सीमावधिः दृश्यते। चेतनायाः कारणं केवलं शरीरमिति वक्तुं पर्याप्तं प्रमाणं नास्ति। विज्ञानम् अद्य तावत् एव निश्चयं कर्तुं न शक्तं - किं चेतना केवलं मस्तिष्के एव वर्तते वा अन्यत्रापि अस्ति इति।

एवं दृश्यते यत् चार्वाकदर्शनं यद्यपि सीमितं तथा एकमुखिदृष्टिकोणः अस्ति, तथापि तेन भारतीयतत्त्वचिन्तायां नवीनं विचारद्वारम् उद्घाटितम्। अस्य दर्शनस्य आलोचना अन्यदर्शनेषु यथा - वेदान्ते, बौद्धदर्शने, न्यायदर्शने च प्रस्फुटतया दृश्यते। तेषां आलोचनायाः माध्यमेन अपि चार्वाकदर्शनस्य स्थानं महत्त्वपूर्णं जातम्।

अतः वयं कथयितुं शक्नुमः यत्यद्यपि चार्वाकदर्शनं वैज्ञानिकदृष्ट्या तथा सामाजिकदृष्ट्या खण्डनीयम् अस्ति, तथापि तेन भारतीयदर्शनपरम्परायां तर्कः, आलोचना, प्रतिपक्षदृष्टिकोणः इत्यादीनां समृद्धिः जाता । एतद्दर्शनं दर्शयति यत् केवलं परंपरासिद्धविचाराः न स्वीकार्याः, अपि तु स्वचिन्तनं, परीक्षणं च आवश्यकं भवति । एवं चार्वाकदर्शनं न केवलं नास्तिकदर्शनम् अपि तु चिन्तनस्वातन्त्र्यस्य प्रतीकं अपि अस्ति इति दिक् ।

सन्दर्भाः -

1. चट्टोपाध्याय, देबिप्रसादः, लोकायतः: भारतीयभौतिकवादस्य अध्ययनम्, पीपल्स पब्लिशिंग हाउस, १९५६ ।
2. दासगुप्तः, सुरेन्द्रनाथः, भारतीयदर्शनस्य इतिहासः, प्रथमखण्डः, कैम्ब्रिज विश्वविद्यालयप्रेस, १९२२ ।
3. राधाकृष्णन्, सर्वपल्लिः, भारतीयदर्शनम्, प्रथमखण्डः, ऑक्सफोर्ड विश्वविद्यालयप्रेस, १९५३ ।
4. मतीलालः, बिमलकृष्णः, भारतीये न्यायविज्ञानस्य स्वरूपम्, स्टेट युनिवर्सिटी ऑफ न्यूयॉर्क प्रेस, १९६८ ।
5. भट्टाचार्यः, रामकृष्णः, चार्वाक/लोकायतसम्बद्धाः अध्ययनानि, एन्थेम् प्रेस, २०११ ।
6. जयन्तभट्टः, न्यायमञ्जरी, मोतीलाल बनारसीदास, १९६२ ।
7. माध्वाचार्यः, सर्वदर्शनसंग्रहः, सं.ई.बी.कौवेल्, ए.ई.गौ, मोतीलाल बनारसीदास, १९७७ ।
8. उदयनाचार्यः, न्यायकुसुमाञ्जलिः, अनु. गंगानाथ झा, एशियाटिक सोसायटी, १९६६ ।
9. चक्रवर्ती, पुलिनबिहारी, लोकायतस्य दर्शनम्, प्रोग्रेसिव पब्लिशर्स, १९५१ ।
10. रॉय, के, चार्वाकदर्शनम्: एकं समीक्षणात्मकम् ऐतिहासिकं च विश्लेषणम्, अकादमिक पब्लिशर्स, २०१६ ।
11. जयाराशिभट्टः, तत्त्वोपप्लवसिंहः, सूच्यं कृत्वा सम्पादकः सुखलालसंगवीः, बडोदरा नगरे: गायकवाड् ओरियण्टल् सिरिज्, १९४० ।